

PRILOG POZNAVANJU NAJSTARIJIH CRKVENIH SPOMENIKA NA MARJANU KRAJ SPLITA

IGOR FISKOVIĆ

Pisani izvori i sačuvani spomenici svjedoče da se na širem području Marjanskog poluotoka sa zapadne strane Splitu odvijao u srednjem vijeku život napregnutijih trajanja, negoli se dešava danas, kad se nastoji da se taj pošumljeni park oživi kao predio za osvježanje i razonodu građana. Brojne stare crkvice i poljoprivredno obrađivane padine davale su osnovna obilježja nekadašnjoj uklopljenosti u sadržaje življenja tada znatno manjeg grada. Suštinske promjene u odnosu primorskog grada i njegova poluotoka očite su pri usporedbi nekadašnjeg i sadašnjeg izgleda te neraskidivo odvajane cjeline čiji se dijelovi vrlo lijepo upotpunjuju. Starom, slikovito razvijenom naselju, unutrašnjem i međusobnom ustrojstvu jezgre i predgrađa sasvim je odgovarala usitnjena razdioba marjanske prvotne goleti na male površine terasasta zemljišta s kamenim ogradama i poljskim kućicama,¹ između kojih su crkvice određivale raspone mreži uskih i vijugavih putova. Jednako se tako s današnjim zamasima u širenju grada usklađuje rastri plašt marjanske šume sađene do kraja prošlog stoljeća,² ali unatoč tome što su uređene nove ceste, oslabile su one žile koje su Marjan činile sastavnim dijelom Splita.

Jedan od bitnih činilaca koji će stalno oplemenjivati sadržaje potrebnih veza gradske ravni i njena poluotočnog brijega jesu marjanski, pre-

¹ U današnjoj šumi još se vide brojni suhozidovi nekadašnjih pregrada imanja, koji dokazuju da je Marjan velikim dijelom bio obrađivan. O tome svjedoče i mnogi arhivski dokumenti, koji od XII stoljeća spominju čestice obradive zemlje i plodna imanja na poluotočnom brijegu.

² Zanimljivo je uočiti nekoliko momenata za povijest marjanske šume. U starom se vijeku na krajnjem zapadnom rtu dizao rimski hram Dijane, zaštitnice šuma i lova, pa po tome izgleda da je Marjan tada bio zašumljen. U srednjem se vijeku u nizu listina štiti šuma i brani njena sječa na poluotoku, koji se tada naziva »*Mons Seranda*« ili »*Serra*«, dakle »*zatvoren, zabrana*«, a baš u vezi sa zaštitom od ispaše i uništavanja ostalog zelenila. Na novovjekovnim crtežima i bakrorezima XIV — XVIII stoljeća brdo izgleda golo, a pretežno i na prvim fotografijama predjela. Istom kad je splitska Općina potkraj prošlog stoljeća došla u ruke Narodne stranke, otpočelo je i sistematsko pošumljavanje Marjana, koje ga je učinilo tako dragocjenim parkom do naših dana.

težno crkveni spomenici iz prošlosti.³ O njima se već pisalo u našoj znatnosti,⁴ pojedini su pitanje istraženi i stručno obrađeni od povjesnika graditeljstva,⁵ ali još uvijek nedostaje kulturno-povijesnog cjelovitog prikaza koji bi na izvjestan način učvrstio odnos javnosti najvećega dalmatinskoga grada prema parku koji joj pripada, a nesumnjivo je jedan od najvrednijih na Jadranu,⁶ te potaknuo njihovo razumnije zbliženje. U prilog tome objavljujem ove bilješke, uglavnom vezane uz crkvice sv. Nikole i Gospe od Spinuta, koje su među najstarijima iz više razloga zavrijedile našu pažnju, a nalaze se na padinama koje sa sve gušćom izgradnjom Splita sve manje pripadaju šumovitom Marjanu.

Crkvice sv. Nikole na jugoistočnoj strani Marjana često se spominjala u radnjama o povijesti Splita, ali nije obrađena u našoj povijesti umjetnosti, iako kao izrazita romanička građevina nesumnjivo to zaslužuje. Njena je gradnja posvjedočena dokumentom iz 1219. godine,⁷ po kojem splitski građanin Rako i žena mu Elizabeta o svom trošku podižu za ispokoj duša,⁸ te je u prisutnosti trogirskog biskupa Treguana⁹ daju s okolnim zemljištem opatu Bogdanu i benediktinskim redovnicima najbližeg samostana sv. Stjepana.¹⁰ Godine 1362. postojala je već bratovština ove crkvice sa svojih dvanaest bratima, dva upravitelja i dva nastojnika.¹¹ Oni su uz crkvicu na Marjanu imali svoju kuću, u kojoj je već tada stanovao jedan pustinjač zvan Vladoje.¹² Svakako je uz svetište sv. Nikole vrlo rano osnovana bratovština, iako se kasnije ne nailazi

³ Vidi: I. Delalle i V. Girometta, *Marjan*, Split 1923.

⁴ N. Kalogjera, *Vodj po Marjanu*. Jugoslavenski narod Split, od 6. XII 1922. do 4. III 1923; Lj. Karaman, *Marjanske crkvice*, Novo doba 72/XV, str. 25 — 26. Split, 26. III 1932.

⁵ D. Kečkemet, *Crkvice i eremitaža sv. Jere na Marjanu*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 11, str. 92 — 105, sl. 40 — 44, Split 1959; T. i J. Marasović, *Antički Dijanin hram i ranosrednjovjekovna crkvice sv. Jurja na rtu Marjana*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI, str. 122 — 132, sl. 1 — 9, Split 1959.

⁶ Vidi: P. Matković, *Vegetacija Marjana*, Split 1959.

⁷ T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, str. 170 — 171, dok. 144. — 13. jan. 1219, Zagreb 1905.

⁸ G. Novak, *Povijest Splita I*, str. 531, Split 1957; D. Farlati, *Illyrici Sacri* III, str. 244, Venezia 1669 — vežu taj događaj uz godinu 1218. na Marjanu.

⁹ Rodom iz Firence, biskupuje u Trogiru od 1206. do 1254. godine, dakle u važno doba gradnji u stolnoj crkvi. Vidi: T. Archidiaconus, *Historia Saloni-tana* (Rački), str. 87, Zagreb 1894; D. Farlati, n. dj. (8) IV, str. 336—337.

¹⁰ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* II str. 320. bilj. 13. — govori o obavezi benediktinaca za uređenje malog područnog samostana kraj crkvice na Marjanu; U T. Smičiklas, n. dj. (7).

¹¹ A. Krekič, *Documenti per la Storia di Spalato* — 1341 — 1414. Atti e memorie della societa dalmata di storia patria III —IV, str. 83, dok. XLV. — 11. dec. 1362, Zadar 1934 — spominju se:

»... Cibrianus Canini et Mise Zannis de Ragusio, chastaldi fraternitatis Sancti Nicholai de Serra, ... ser Johannes Peruoshi et ser Bilsa Cipriani de Spalato, procuratores ipsius fraternitatis, ... — Actum in ecclesia dicti sancti Nicholai de Serra, presentibus dompno Johanne Veselchi et Vladio heremita commorante in domo ipsius fraternitatis, testibus ad hec uocatis et rogatis, et Dionisio Helie consiliario et examinatore... «

¹² Isto; G. Novak, n. dj. (7), str. 393.

na njena spominjanja. I pustinjaci su tu znatno prije od odlaska benediktinaca sa Sustjepana početkom XVI stoljeća podigli sklonište,¹³ koje se od 1521. godine spominje kao »eremitorium«,¹⁴ a zatim 1579. godine kao i »monasterium«. ¹⁵ Početkom XVII stoljeća tu je boravio pustinjač Bartolomej,¹⁶ a pri jednoj od zadnjih provala Turaka u splitsku okolicu bio je ubijen neki Marko, pustinjač ove crkvice.¹⁷ Podatak da je i sama građevina bila oštećena i napuštena u Kandijskom ratu 1657. ili 1673. godine¹⁸ nije pouzdan, a 1672. godine tu je nešto gradio neki Marko Gioričić rečeni Žakan.¹⁹ Nadalje se 1682. godine svetište spominje kao dobro uređeno i čuvano od pustinjaka, koji se tu nalaze još i 1697. godine.²⁰

¹³ I. Ostojić, n. dj. (10), str. 332, smatra da »poslije nestanka benediktinaca na Sustjepanu, crkvu sv. Nikole su čuvali pustinjaci, a do nje je podignut heremitorium«.

¹⁴ N. Kalogjera, n. dj. (5).

¹⁵ Isto — iznosi podatak da je arhidakon Franjo Rosaneus morao po kazni biti četrdeset dana »reclusus in monasterio s. Nicholai in Monte Mrgliani« zato što se bez dozvole nadbiskupa bio odalečio iz grada Splita.

¹⁶ *Visitatio apostolica spalatensis — 1603.*

Miscellanea Arm. VII. No. 100. — Archivo Segreto Vaticano (Prijepis u splitskom Nadbiskupskom uredu iz 1911. godine).

Die Sabati 15 mensis Martij 1603.

Visitavit Ecclesiam Sancti Nicholai in Monte annexam Abbatiae Sancti Stephani heremitorium, quidam Bartholomeus heremita inibi habitat, et habet hortum penes Ecclesiam traditam a Reverendo Abbate. In Ecclesia non celebratur nisi ex devotione et est Ecclesia devotionis . . . . .

. . . Prope Ecclesiam adest domus cum tribus locis pro habitatione heremitaie, cum curtivo . . .

Michaelis Prioli, Episcopi Vicentini.

¹⁷ *Liber mortuorum II* (1638 — 1688), str. 202.

(Historijski arhiv u Splitu)

. . . Adi 12 agosto 1659.

A Marco romitto di San Nicolo del Monte fu troncata la testa da Turchi a Gnan et portata via et il corpo fu portato a San Francisco e ivi fattoli ili funerale, fu tumulato . . .

C. Fisković, *Neobjavljena romanička Gospa i Raspelo iz Splita*. Peristil 8—9, str. 17. bilj. 28. Zagreb 1966.

Lj. Karaman, n. dj. (5) — smatra da je to pustinjač iz crkve sv. Nikole u Velom Varošu, a I. Ostojić, n. dj. (13) — piše da je to bio posljednji pustinjač s ove marjanske crkvice. Sam dokument i slijedeći izvodi iz biskupskih izvještaja, međutim, opovrgavaju te tvrdnje.

¹⁸ Lj. Karaman, n. dj. (5); K. Prijatelj, *Spomenici Splita i okolice*, str. 56, Split 1951.

¹⁹ Lj. Karaman, n. dj. (5) donosi izvod » . . . et tulit etiam locum eremitaie S. Nicolai . . . « te ne navodeći odakle ga prepisuje, ne objašnjava sasvim zaista nejasno značenje.

²⁰ *Visitatio Prima Generalis ab Stephano Cosmi — Anno 1682 — 1683.*

(Biskupski arhiv u Splitu)

. . . Visitavit Eccliam ac Heremum, ut vulgo dicunt S. ti. Nicolai de Monte, quam custodit quidam Heremita et ex Eleemosynis, quas colligit, utrumque conservat . . .

. . . Ordinavit ad. Sm. Nicolaum in Margliano — Ecclia bene disposta et accomodata . . .

S. Cosmi, *Pastorale No. 10*. Anno 1697. pag 142. Topografia Sacra Spalaten. (Isto)

. . . S. Nicolai de Monte — Eremitorium.

Čini se da je crkva zapuštena tek u XVIII stoljeću, pa je više nisu pohađali ni splitski biskupi pri dužim obilascima svoga područja. Ranije nije pregrađivana,²¹ u našem je stoljeću popravljana dvaput,²² a između dva svjetska rata joj je otprije istaknut položaj još više naglašen proširenjem ceste u prostranu vidilicu.

Spomenik se nalazi na maloj zaravni uz rub šume ispod prvoga marjanskog vrha na osamdesetak metara nadmorske visine. Smješten na malo izbočenom bilu brijega, ističe se sred jugoistočne padine Marjana okrenut gradu i morskim prilazima Splitu.²³ Nevelika zgrada, usmjerena od istoka k zapadu, jednostavnih je kubičnih volumena, jakog tijela i razmjerno manje apsida te južno pridodanog zida u ulozi bočnog zvonika s preslicom. Zidana je u kamenu lomljencu grube vrsti, ali je ožbukana izvana i iznutra te pokrivena pločama škrljevca u pravilnom poretku po običaju staroga primorskog graditeljstva. (sl. 1.)

Ulaz crkvi je sa zapada kroz jednostavna romanička vrata. Prag, dovratnici i nadvratnik su od pravilnih kamenih greda, a iznad je malo uvučena čista luneta. Ispunjena je sa tri uspravne ploče, a lučni malo istureni okvir sastavljaju tri komada kamena u srpastom obrisu. Svi dijelovi su dobro klesanih površina i rubova izbrušenih dljetom. Iznutra prag i nadvratnik imaju s južne strane koso užljebljenje s utorom za os vratnice. Izvana s iste strane je nadohvat ruke uzidana manja kamenica za posvećenu vodu cilindričnog oblo proširenog oblika s rubom a posred prednje strane joj je reljefno istaknut križ jednakih krakova. To je jedini izrađeni znak i ukras jednostavnog i skladno podignutog romaničkog pročelja. Na čitavoj širokoj plohi trokutnog završetka osim ulaza nema drugih otvora, a kip vrh zabata je kasnije postavljen.

Četvrtasta apsida s istočne strane podignuta je na nešto nižem zemljištu, pa se čini vitkijom nego što zapravo jest. Malo niža i uža od začelja osnovnog tijela crkve, također nosi dvostrešni krov, koji je jednako — osim crijepova na sedlu — složen od škrljastih ploča s uskom strehom. Sred stražnjeg zida je jedini prozor crkvice: mali pravokutni otvor ozidanih strana natkriven klesancem pravilnog lučnog usjeka. Visoki prozorčić zatvoren je kamenom rešetkom sa četiri vrlo mala uska lučna otvora, između kojih je plitko urezani križ. (sl. 2.)

²¹ L. j. Karaman, n. dj. (5) smatra da je crkvice pregrađena u kasnije doba, ali su novije restauracije i konzervacije uklonile te tragove.

²² I. Ostojić, n. dj. (13); C. Fisković, *Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1950 — 1951*. Zbornik zaštite spomenika kulture II/1. 1951, Beograd 1952.

²³ Lako je moguće da je crkvice stoga i posvećena zaštitniku pomoraca. Na njoj je postavljena ploča s natpisom:

CRKVICE SV NIKOLE PUTNIKA
NEKOĆ POBOŽAN ZAKLON BENEDIKTINACA
ZA SUSTJEPANSKOG OPATA BOGDANA
G G 1218 SAGRAĐENA
OD TURAKA G 1673 OŠTEĆENA
MAROM DRUŠTVA MARJAN
NA VIDIK POMORCIMA POPRAVLJENA
G G 1919

Sl. 1. Crkva sv. Nikole na Marjanu (pogled s jugozapada)

Sl. 2. Crkva sv. Nikole na Marjanu (pogled sa sjeveroistoka)

Uz jugoistočni kut crkvice naslanja se jedan čvrsti zid, posebno dograđen kao neuobičajeni tip romaničko-gotičkog zvonika. Svojom se nevelikom dužinom pruža linijom začelnog zida sa zamjetljivim otklonom prema zapadu. Sastoji se od većeg donjeg dijela koji se sužava s južne strane od dna prema gornjem kraju i nosi drugačije nadozidano tijelo preslice s ranogotičkim lučnim završetkom. Uz podanak je zapadu okrenuta ozidana klupica koja učvršćuje taj svojevrsni zvonik. Iznad nje se zid, naslonjen sa sjevera uz crkvicu do visine krova, sa suprotne strane koso uspinje, tako da je donja dužina veća od gornje. Čitav taj dio je neožbukani, zidan u niskim nizovima oklesanog lomljenca sa široko zaglađenim spojnica u kojima je, dok je žbuka bila svježija, urezana pravilna mreža fuga; ucrtan je svaki komad kamena da cjelina dobije ljepši izgled. Gornji dio »zvonika« je malo uža pravokutna čvrsto građena preslica. Sastavljena je od krupnog izrađenog kvadera nejednaka oblika i veličine — izgleda, dijelova neke drugačije gradnje, koja je bila razgrađena radi podizanja nove preslice možda u XIV stoljeću. Sadašnji otvor za jedno zvono je između dva građena jaka kamena stubića. Zadnji je kamen samo s unutarnje strane profiliran tipično romanički: visoki blago svinuti trbušasti istak prelazi oštrom rezom u završnu plitku traku. Iznad svega se diže slomljeni luk sastavljen od samo dva uska svinuta kamena, pa djeluje neobično s lakoćom svog premošćenja donje čvrste gradnje. Završni profil stubova otvora za zvono te očite, makar u pojedinostima nejasne pregradnje podanka današnje preslice upozorava da je po svoj prilici ova gotička samo zamijenila raniji romanički oblik. Zanimljiva je kao inačica kojoj se, dakle, u izgledu cjeline pridaje značenje zvonika, kojem po namjeni i odgovara.²⁴

Južna strana crkve zatvorena je zidom koji se spaja u jedinstvenu plohu s podziđem, jer je ovdje teren bio niži. U istočnom su uglu jednostavna vrata određena u smještaju zadnjom nišom slijepih lukova iz unutrašnjosti, ali izgleda da su naknadno probijena. Pravokutna su, uskog i neuglednog otvora s kamenim okvirima prema unutra, a zapadno od njih se razaznava zazidavanje nekog ranijeg, otprilike istog otvora vrata koja su ova zamijenila.²⁵

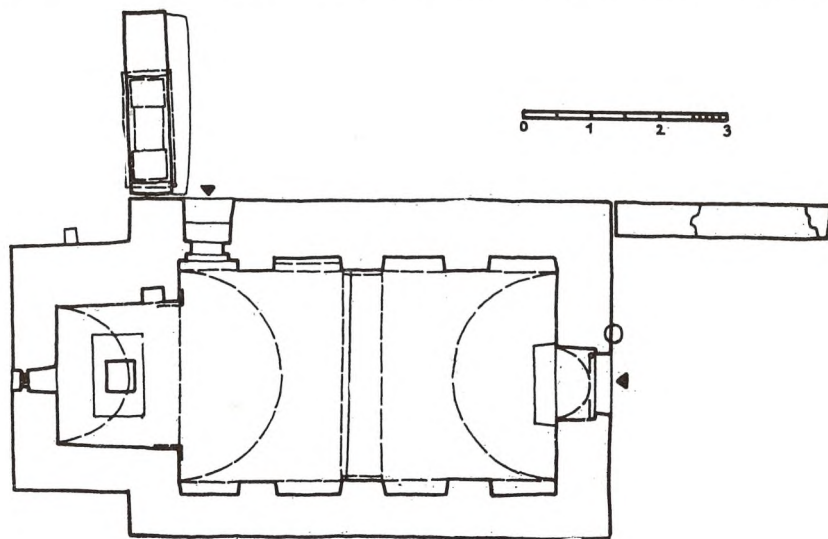
Krov je dvostrešan nad crkvom i apsidom od pločastog škrljevca poredanog nekoć u pravilnim uzdužnim nizovima koji sa svih strana tvore usku strehu. Na apsidi se sačuvao jednostavan akroterij: kameni okrugli stupić četvrtastog podanka s grubo okresanom površinom i ureza-

²⁴ Istoj je namjeni služio zid s južne strane pročelja crkvice sv. Mihovila nad Dolom na Braču, najzapadnijeg predromaničkog spomenika južnodalmatinskog regionalnog tipa crkve s kupolicom (kako je to ustvrdio kolega Josip Stošić, s kojim sam nedavno obilazio bračke najstarije crkve), te sa sjevera uz začelje ranoromaničke crkvice sv. Marije na Stomorici na istom otoku — uloga tih poluporušenih zidova, koji nisu potpornjaci, naime, ne može se drugačije protumačiti. Ispitaj: D. D o m a n č i ć, *Spomenici Srednjeg vijeka — Kulturni spomenici otoka Brača*, Brački zbornik 4. str. 126, Split 1960.

²⁵ G. Santini, *Diverse vedute di Citta di Dalmazia fatte l'Anno 1666*. fig. 5. — crta taj ulaz s polukružnom lunetom.

nim križem. Postavljen je sred završnog brida od crijepa, a sličan se jedan nalazio i nasred prednjeg dijela crkve. Stari foto-snimci pokazuju i treći kameni akroterij poput tuljca s kuglastim završetkom na vrhu luka preslice.²⁶

Uvrh pročelja je gotičko-renesansni kip Kristova lika (sl. 4.). To je završni ukras, zapravo plastički izrađen ključni kamen nekog gotički slomljenog luka, koji je naknadno ovdje postavljen. Dva snopića klasja sastaju se u listu s grozdom vinove loze, a iznad se uspravio lik Krista u dopojasnom prikazu. Odjeven u naboranu togu, bradatog lica, u lijevoj ruci drži kuglu svijeta, a desnicom blagoslivlja. Ulomak je ikonografski vrlo zanimljiv: simboli euharistije — lozin grozd i pšenični klasovi plastički se spajaju u tijelo Kristovo, pa se radi o izravnom prikazu same Euha-

Tlocrt crkve sv. Nikole na Marjanu

ristije kakav se rijetko susreće u našem kiparstvu. Oštećenja onemogućavaju konačnu ocjenu likovne obrade, ali se ipak razaznaje da nije osobita. Čitav je stav lika ukočen, tkanina odjeće zgužvano nabrana, polomljene ruke zabačene natrag a lice je suhonjavo, izduljeno. Prevladava izraz rastrganog i više ornamentalnog shvaćanja skulpture, što pojačava i neodmjerena upotreba tehnike svrdla. Pri takvoj likovnoj nezreloj, plastički neizrazitoj a ikonografski zanimljivoj cjelini, moguće je nagađati o radu nevještog nekog domaćeg majstora iz Firentinac — Alešijeva kruga druge polovine XV stoljeća, ili malo kasnijeg doba opadanja kiparskog umijeća u Splitu.

²⁶ Fototeka Gradskog muzeja u Splitu VIII/61a.

Volumenska zatvorenost vanjštine crkvice i odvajnuta nadogradnja »zvonika« s preslicom²⁷ određuje ovom spomeniku stilski pročišćenu vrijednost, koja do još punijeg i istančanijeg izražaja dolazi u prostoru i arhitektonskom oblikovanju jednostavne ali skladne i lijepe unutrašnjosti.

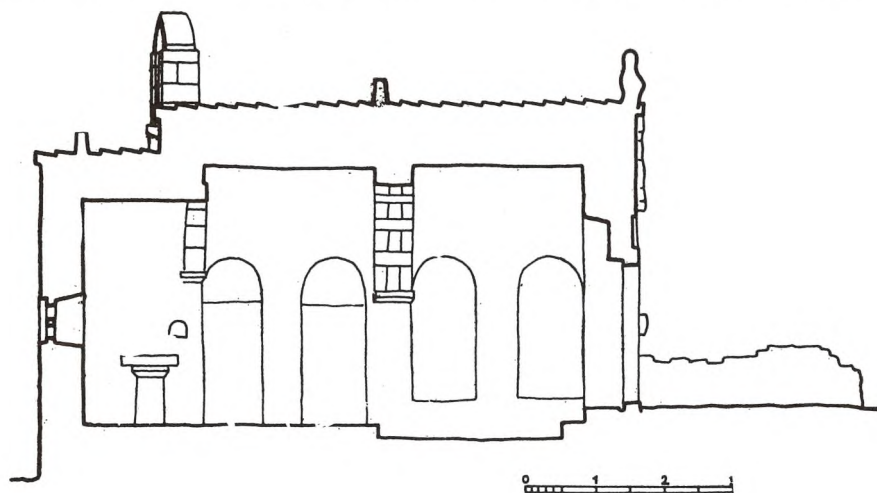
Sl. 4 Kip Euharistije iz XV st. vrh zabata crkve sv. Nikole

Otvor vrata se neznatno širi prema unutra, a pod njim su dvije stepenice za silazak na kameno popločenje poda. Zapadni zid pored udubine vrata sasvim je plošan, na pobočnima su po četiri slijepa luka, a začelni je otvoren produžetkom apside. Osnovni, veći prostor natkriven je polubačvastim svodom kao i svetišni manji dio. Prednji, za stepenicu spušteni dio, namijenjen vjernicima, zahvaća zapadnu polovinu lađe

²⁷ Ovaj zvonik s preslicom vjerojatno ide u red najstarijih pojava tog oblika u dalmatinskom graditeljstvu, a izuzetan je i po svom spljoštenom samostalnom naličju.

sa po dva postrana slijepa luka u zidovima ispunjenih donjih dijelova poput uvučenih niskih klupčica, koje su imale uporabnu, ali i statičku ulogu učvršćivača lukova i zidova. Pojasnica svoda, sastavljena od kamenih pravilnih komada izrazite građe kamenog veza, upire se o goli kameni istak tipičnog dvodijelnog presjeka tupog kuta na središnjem polustubcu uzidanih lukova. Istu građu, način sastavljanja i jednostavni oblik cjeline i uporišta ponavlja manji luk nad otvorom apsida, kojoj je prostor četvrtaste osnove ponovo popunjen kamenim žrtvenikom na jednu nogu u obnovi izvršenoj 1951. godine. U zadnjem luku južnog zida crkve bila su vrata pravokutnog otvora kamenog okvira prema unutrašnjosti, ali su zazidana. I u pretposljednem luku istog zida primjećuje se zazi-

Uzdužni presjek crkve sv. Nikole na Marjanu

davanje jednih ranijih i izvana vidljivih vrata. Isti zid apsida ima udubinu kustodije polukružnog otvora, a na istočnom se središnji iznutra pravokutan prozorčić sužava prema kamenoj rešetki sred zida. Površine zidova i polukružnog svoda, osim središnje pojasnice i luka apsidalnog otvora s vitkim upornicama te novog oltara i popločanog poda, prekriva žbuka. Time je odmjerenom prostoru dat čvrsti okvir, koji odgovara njegovim omjerima, a ogoljeni kameni dijelovi potvrđuju skladnost cjeline s konstrukcijski naglašenim razgraničenjima prostorno i sadržajno odvojenih svetišnih dijelova.

U cjelini svoje romaničke gradnje, dakle, *crkva sv. Nikole na Marjanu* združuje neke oblike predromaničkog graditeljstva sa shvaćanjem i osjećanjem stilske arhitekture XIII stoljeća. Tlocrt pravokutne apsida i slijepa arkade u postranim zidovima vuku korijen iz starije dalmatinske umjetnosti, ali su uklopljeni u pročišćene odnose kojima je cjeloviti prostor očito sastavljen ugledanjem na monumentalne građevine romanike u Hrvatskoj.

Spomenik je dosta dobro očuvan, ali zahtijeva veću brigu oko održavanja. Spominjanja u pisanim izvorima, stari crteži, slike i prve fotografije dokazuju da nije bio u ovakvoj osami. Godine 1666. uz crkvu su se nalazile dvije jednostavne kuće,²⁸ kojih je postojanje potvrđeno i ranijim dokumentima,²⁹ a nije sasvim jasno na što se odnosi podatak o nekakvoj gradnji 1672. godine na tom mjestu.³⁰ Ostaci ruba krova na južnome zidu apside daju nam na znanje da je istočna zgrada bila niža prizemnica, a fotografije iz početka ovog stoljeća da je ona na zapadu bila stambena jednokatnica.³¹ To se uglavnom slaže s vjerodostojnim Santinijevim crtežima.³² Na jednoj slici E. Vidovića vidi se pred crkvicom i nekoliko grobova,³³ koji su pripadali bratimima i pustinjacima. Po svemu tome se može zaključiti da je crkvice sv. Nikole bila uklopljena u pustinjačko sklonište, tako da joj je zgrada ostala uvučena sjeverno od dviju kuća. Ne zna se kad su te gradnje podignute, ali budući da se sklonište spominje do sredine XIV stoljeća, lako je moguće da su bile građene u romaničko-gotičkom stilu, i inače jako zastupanom u splitskoj građevinskoj baštini.³⁴ Jugoistočna je prizemnica bila uvučena u ugao između apside crkve i bočnog zvonika, pa je svojim položajem donekle i mogla uvjetovati njegovu neobičnu gradnju. Jugozapadna je jednokatnica bila spojena s crkvicom pomoću do danas očuvanog zida, koji je povezivao sjevernu stranu bratimsko-pustinjačkog stana s južnim bokom romaničke crkve i odvajao južno dvorište od zapadno smještenog grobišnog prostora. Zapuštene kućice, na žalost, uklonjene su 1922. godine, kad se proširila cesta i učinila vidilica uz crkvu. Tako je nerazumno uništena jedna slikovita građevinska cjelina iz doba pustinjaštva na Marjanu, koja je predstavljala ne samo ambijentalno vrijedan sklop nego i lijep primjer nenametljivog uvlačenja stilske arhitekture u primorski krajolik.

Crkvice Gospe od Spinuta spominje se dosad u objelodanjenim dokumentima od kraja XI stoljeća,³⁵ uglavnom usput pri određivanju polo-

²⁸ G. Santini, n. dj. (25). fig. 4, 5, 25, 42, 46. Vidi: C. Fisković, *Popravlak benediktinske crkve na otoku Mljetu*. Ljetopis JAZU 55. str. 22. Zagreb 1949; D. Domančić, n. dj. (24) str. 124 — pokušali su vezati neke preslice uz datume pojedinih crkava. Ipak izgleda da se građevinski oblik »zvonika na preslicu« u Dalmaciji općenito ne javlja prije od XIII — XIV stoljeća.

²⁹ Vidi bilješke 11, 15, 16, 20.

³⁰ N. Kalogjera, n. dj. (5—19).

³¹ Fototeka Gradskog muzeja u Splitu VIII/61b.

³² Vidi: I. Ostojić, n. dj. (10). sl. 403, str. 334.

³³ Slika iz 1905. godine danas se nalazi kod dra Lj. Karamana u Zagrebu, a dio je diptiha »Mali svijet« nastalog potkraj slikareva prvog stvaralačkog razdoblja u Splitu. Vidi: D. Kečkemet, *Emanuel Vidović — život i djelo*, str. 60, Zagreb 1959.

³⁴ C. Fisković, *Romaničke kuće u Splitu i Trogiru*. Starohrvatska prosvjeta III/2, str. 129—178, Zagreb 1952.

³⁵ I. Rački, *Documenta Historiae Chroaticae Periodum Antiquum*, str. 177, dok. 137. — 1096. godine: »...locus supra mare supra ecclesia sancte Mariae...« Lj. Karaman, n. dj. (5) — »... spominje se po prvi put iz

žaja za zemljišnu razdiobu do XIV stoljeća.³⁶ Nema izvornih podataka o već uočenoj romaničkoj gradnji ili zanimljivim pregradnjama,³⁷ ali biskupski i drugi izveštaji obilaska splitskih svetišta iz XVII — XVIII stoljeća donekle jasnije govore o stanju tog danas zaboravljenog spomenika. Apostolski vizitator Prioli našao ga je već 1603. godine zapuštenog, ali je bio primijetio dvije faze gradnje prije konačnog uobličenja, pa je, smatrajući ih važnim, zahtijevao da se vrati na raniju veličinu i oblik.³⁸ Najvjerojatnije da splitsko svećenstvo, u stalnom strahu od provala Turaka zanemarijući većinu nebranijenih crkvice izvan gradskog područja, nije bilo izvršilo ni tu njegovu zapovijest. Tako ju je 1682. godine biskup Cosmi zatekao u još gorem stanju.³⁹ Godine 1691. osnovana je Bratovština blažene djevice Marije u Spinutu, sastavljena pretežno od težaka iz predgrađa Velog Varoša,⁴⁰ pa su bratimi popravili zgradu.⁴¹ Obnovili su u njoj bogoslužje, pokraj crkve su sahranjivali svoje mrtve i do danas se brinu o održavanju ovog spomenika neuočenog značenja.⁴²

vremena iza 1145 godine...« — ali na žalost ne navodi odakle crpi podatak; P. Skok, *Postanak Splita*, Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku. Dubrovnik 1952. str. 39. — iznosi spominjanja godine 1076, 1338 — »...terra sanctae Mariae de Spinunto...«

³⁶ Godinu 1361. bez navođenja izvora spominje i Kalogjera; G. Novak, n. dj. (7), str. 323, citira Farlatija (n. dj. 8) i Smičiklasa (n. dj. 7), koji spominju samo predio Spinut, a ne i crkvu o kojoj govorimo.; Isto i P. Skok, n. dj. (33) 1076. i 1119. godine.

³⁷ Lj. Karaman, n. dj. (5), prvi je uočio romaničku, »kroz vjekove višeput pregrađivanu crkvu«.

³⁸ M. Prioli, n. dj. (16) — »... Vidit ecclesiam Sanctae Mariae in Pedemontis in Suburbio... Reparatur ecclesia predicta et in suam formam pristinam reducatur, vel saltem muri ac vestigia praedicta omnino tollantur fiatque sacellum in forma oratorii cum altare ornando mensa lapidea Icone, Cruce, candelabris palio ac mappis claudaturque predictum Oratorium clastros ligneis cum clave. Infigatur columna lapidea cum Cruce ferrea desuper ubi erant vestigia ut agnoscatur antea in eo loco ecclesiam extitisse...«

³⁹ S. Cosmi, n. dj. (20) — »... Visitavit B. V. de Spinut prope Sanctam Mariam de Palude, Beneficium V. Capituli est, ut caeterae Capellas eiusd. rationis, nuda et derelicta...«; Isti, 1697.: »... Ecclia B. Virginis Mariae de Spinut... Ad Sm. Mariam de Spinuta — Ecclia bene conditionata sed claudatur ostium...«

⁴⁰ U to doba varoški ribari osnivaju Bratovštinu sv. Petra, a postolari se okupljaju uz predromaničku crkvicu sv. Filipa i Jakova s druge strane Marjana — N. Kalogjera, n. dj. (5); G. Novak, n. dj. (7) I. str. 392—395, II. str. 376.

⁴¹ MATRICVLA BRATIMIH B. D. M. OD SPINUTA

Vanka ouga grada od splitta sloxena Godischia Gospodinouva 1691 a pripisana Godischia 1761 — ...

.... sad suaki da sede na svoje misto a scriuan da sctije: na 11 marza 1691 Godischia Gospodinoua. Mi Bratija buduchi nadahnuti s milosardiem Duha suetoga skupilismose Vanka miri od grada u Criqui Blaxene Diuice Marie od spinuta koju nadjesmo bez uvrat, i golli zidi, i takojer gol oltar, a tako...«

— knjiga se čuva u Bratovštini, a u Historijskom Arhivu u Splitu (I. DO/BTŠ-VI) pohranjene su vakete Bratovštine od 1693. godine.

⁴² A. Cadcich, *Visitatio Urbana 1734* — »... Visitavit Ecclesiam B. M. V. de Spinut, in qua paritur extat Confraternitas Laicorum 130. Ecclia est oblonga bene constructa, ac, asseribus tecta.«

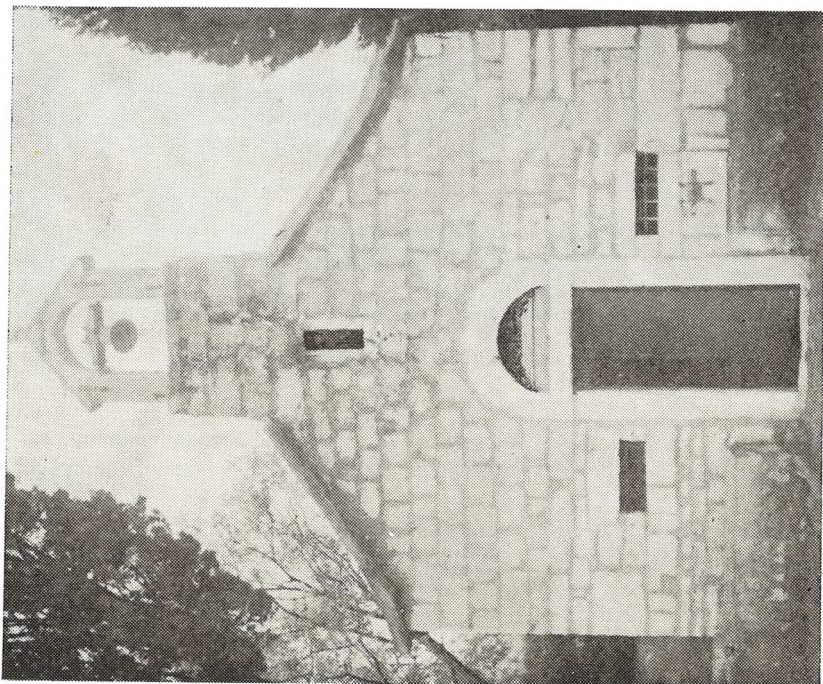
Crkvice, poznata pod imenom »Gospa od Spinuta«, jedina je na izdanku sjeveroistočne padine marjanskog brijega, ali kako se nalazila na položaju zaklonjenom pogledu iz nekad nastanjenog područja Splita, nije zabilježena na starim kartama tog dijela neposredne gradske okolice. Nekoć sasvim osamljena prema susjednom Poljudu ipak se isticala u izgledu ravnice Spinuta na strani Kaštelanskog zaljeva, a novom izgradnjom sasvim je utonula između višekatnica na raskršću Spinutske i Bakotićeve ulice. Vjerojatno se na tom mjestu križahu i srednjovjekovni putovi, pa je i ovo svetište slijedilo primjer mnogih ostalih podignutih uz stara raskršća cesta.⁴³

Današnja crkvice krije u svom jednostavnom izgledu nekoliko obnova i nadogradnja prvotne zgrade. Na samom pročelju primjećuju se oznake romaničkog, pa gotičko-renesansnog graditeljstva, te kasnijih preinaka u stilski neizrazitoj izvedbi. (sl. 6.) Još razgovjetnije se izravne preinake vide na pobočnim zidovima izduljene pravokutne građevine. U dužini od oko osam metara do visine od osamdesetak centimetara su ostaci zida prvog svetišta: pravilni nizovi vrlo uskog lomljenca oklesane površine u pojedinim izduljenim komadima učvršćeni su žbukom dobrog sastava sa smrvljenom opekom. Zatim se do približne visine od dva metra u istoj dužini nastavlja zid u pojasma nešto viših kvadera nejednake veličine, oblika i vrste kamena — očito probranih iz građe zatečene ruševine i okolnih poljskih ograda. Završnih nekoliko redova su od kamena grubo klesane površine, ujednačena oblika sa čvrstim sljubnicama; istovrsnom je građom čitava crkva produžena prema istoku gotovo za četiri metra, a dovršen je i trokut pročelnog zabata. Prateći slijed različitih načina građenja i obrade površine zida, dadu se u nastanku spomenika odrediti barem tri faze, koje zasebno potvrđiše pojedini od uočenih dijelova i oblika građevine.

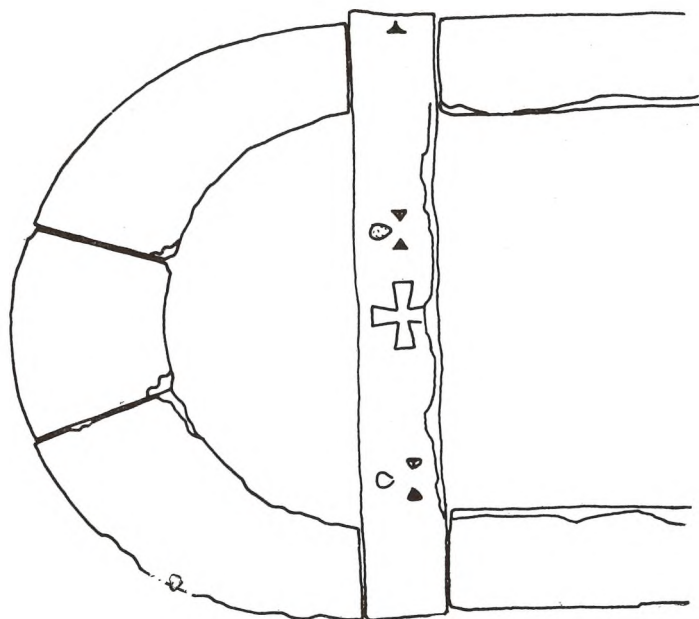
Prvo svetište na ovom položaju postojalo je od kasnoantičke — starokršćanske epohe, vjerojatno kao ruševina bilo je obnovljeno u doba romanike, zatim ili samo dovršeno i produženo, ili također popravljeno u prelaznom gotičko-renesansnom stilu, koji mu je dao završni izgled zadržan i u preinakama XVII stoljeća.

Uočeni tragovi i ostaci najstarije građevine pokazuju oznake ranokršćanskog graditeljstva i otkrivaju da je crkva osnovana u vrlo ranim stoljećima vjere. Tada je zacrtana tlocrtna osnova: pružena od istoka prema zapadu u uobičajenom razmjeru dužine i širine jedine lađe (cca 8 m x 3,8 m = 2:1.), kojoj se istočni dio bez arheološkog istraživanja ne može odgonetnuti. Na malom je pročelju bio ulaz od kojeg se sačuvao nadvratnik, a možda i ostali dijelovi kamenog okvira upotrijebljeni u istu svrhu na novim vratima. (sl. 7.) Jaka, prvotno duža kamena greda nadvratnika imala je na čeonj strani uklesana tri križa u približno simetričnom

⁴³ Treba posebno ispitati odnos prema mreži starih antičkih cesta. Vidi kartu kod M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnojadranskoj obali*. Zbornik radova Instituta za historijske nauke Filozofskog fakulteta, I. Zadar 1955.

Sl. 6. Pročelje crkve Gospe od Spínuta

Sl. 7. Romaniška luneta s ranokršćanskim nadvratnikom ulaza crkve Gospe od Spínuta

rasporedu. Od njih su ostali jedva primjetljivi krajevi po kojima se dade ustanoviti da su to bili urezani latinski križevi s proširenim i jednako na trokut udubljenim završecima krakova. Zbog takvog svog plastičnog urezivanja oni su se i sačuvali u dnu kad su romanički majstori oklesali površinski sloj zatečenog ulomka. Možda je već bio oštećen, jer je od lijevog križa ostao samo sredini najbliži krak, a možda je istesan ili svakako pravilno učinjen za raspon užeg ulaza. Prvotnim je vratima mogao

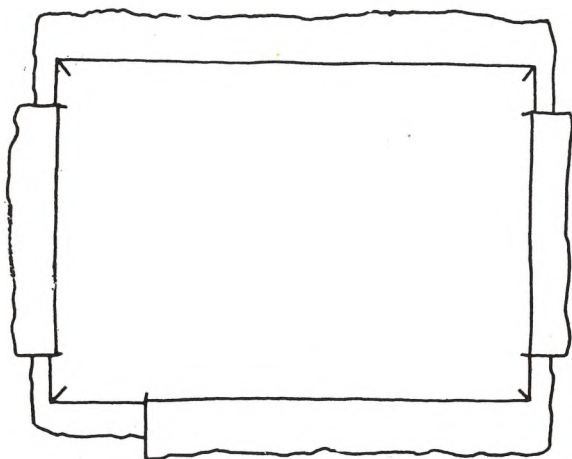
Sl. 8. Ulomak s ranokršćanskim križem iz pročelja crkve Gospe od Spinuta

pripadati i donji prag današnjih romaničkih vrata s rubnim istakom, kosim užljebljenjem i rupom za uvlačenje vratnice, koji izgleda također skraćivan.

Od ranokršćanskog svetišta svakako je i kameni ulomak s fino uklesanim većim križem, uzidan u južnu polovinu romaničkog pročelja. (sl. 8.) Nije jasno kojem je dijelu bazilice ili njena kamenog namještaja pripadao, jer mu je vidljiva samo prednja strana (50x27 cm) s vitkim križem tipično zacrtanih i oblikovanih krakova, a očito je bio dio neke veće cjeline koja je sa svim oštećenjima pritesana da posluži kao gra-

đevni kvader pri obnovi zapadnog zida. Ulomci kamenog crkvenog namještaja s takvim tipom križa vrlo su karakteristični baš za šire područje starokršćanskog Solina.

Današnji su ulaz romanička vrata pravokutnog otvora s lučnim završetkom. (sl. 7.). Dovratnici su od po jedne kamene grede, kao i nadvratnik sred kojega je isklesan reljefni križ, podjednakih, malo raširenih krakova. Iznad je polukružni otvor uokviren srpastim lukom složenim od tri dijela. Površina svih komada je lagano otučena, s poravnanim rubovima. Takav, u osnovi romaničko-gotički način klesarske obrade primjećuje se i na niskom prozoru južnog zida. Otvor mu je položen pravokutnik, a okvir sastavljen od pet različitih ulomaka. Način njihova vezivanja i nepravilni im vanjski rub čvrsto ugrađen sa zidom druge faze gradnje navode na pretpostavku da je i jedini postrani prozor stare crkve učinjen u XIII stoljeću, ali mu oblik s unutarnjom malom kosinom nije stilski izrazit za to doba. (sl. 9.) Ipak se susreće dosta često na starim kućama u Splitu kojima je zide tipično romaničkog sloga. Taj je prozor sazidan isto kao što su naknadno na pročelju otvorena dva prozorčića sa

Sl. 9. Romanički prozor crkve Gospe od Spinuta

strana vratima. Običaj da se postavlja par manjih prozora, pretežno nisko položenih uz glavni ulaz na pročeljima crkava, ustalio se u Dalmaciji nakon XV stoljeća. Ovdje je takvim novim, a neujednačenim razbijanjem srednjovjekovne jednostavnosti i zatvorenosti malog pročelja poništena i prvotno naglašena os srednje vertikale koju je bio podržao uski uspravni prozorčić uzdignut u zabatu iz treće faze gradnje crkvice. Vjerojatno je da taj postojao još na romaničkoj crkvi, jer je tipičan za to doba više u splitskom ili npr. šibenskom negoli u trogirskom ili bračkom području.

Treću i u gradnji posljednju vidljivu fazu predstavlja obnova i produženje, izvršeni najvjerojatnije u prvoj polovini XVI stoljeća. Na to upućuje renesansni oblik preslice za zvono vrh pročelja, dvaju prozora u istočnoj nadogradnji zgrade i reljef u samom začelju svetišta. Njih ujedinjuje i način sastavljanja zidnih površina na kojima se nalaze.

Mali zvonik s preslicom jednostavnog je oblika. Čvrstina i veličina njegova podanka, pa širina i obris otvora za zvono s istančanim renesansnim osjećajem usklađuje cjelinu pročelja, kojem su mjere bile zadane rasponom ranokršćanskih zidova, a odnosi određeni vitkim romaničkim vratima. Lučni otvor preslice sastavljaju četiri fino izrađena kamena. Dva postrana nosača su po srednjovjekovnom običaju profilirana samo na unutarnjem gornjem kraju s dvodijelnim vijencem pravilnog polukruga i oštro rezane tanke završne trake. Otvor je premošćen sa dva druga ulomka koji odozdo ocrtavaju lučni a izvana trokutni, malim koljencem isturen obris. Sve završava jednostavnim akroterijem uskog tuljca. Oblik mu je još gotički, zapravo pojednostavnjen pupoljast ukras, isto kao što je i klesanje površine nalik na gotičku obradu kamena. To se vidi i na peterodijelnim okvirima prozora nadograđenog dijela crkvice, ali je njihov nenapeti luk, istovjetan otvoru preslice, po obliku i mjeri renesansan. Prozori su uzdignuti gotovo do pod malu strehu krova.

Sasvim nisko nasred začelja ugrađen je pravokutni (32x27 cm) reljef s prikazom Gospe i malog sina u njenom naručju. U širokom okviru dvostrukog ruba grubo i površno su isklesani likovi, pa cjelina izgleda nedovršena. Pojednosti su neobrađene, a u zacrtanom obrisu odskače široka odjeća i okrunjene glave zaštitnika crkvice. Spomenik je novovjekovnog postanka iz posljednje veće preinake crkvice.

U unutrašnjosti, jako preinačenoj potkraj XVII stoljeća, ima dijelova renesansnog ukrasa. S lijeve strane ulazu uzidana je posuda za krštenu vodu u obliku čvrste polukugle uzdužno ispresijecane oblo izbočenim reškama koje se sužavaju prema dnu kamenice. U istočnom je uglu južnog zida spremište sa širokim pravokutnim okvirom od kamena. Nekoliko uskih traka stepeničasto se reda do vanjskog ruba s izmjeničnim zupcima. Valja napomenuti da se renesansni ukras ove crkvice po vrlo sličnim oblicima slaže s građevinskoukrasnim dijelovima marjanskih crkvice sv. Jere i Betlema⁴⁴ s južne strane poluotoka, za koje se pretpostavlja da su nastale u vezi s djelatnošću suradnika i sljedbenika kipara i graditelja Andrije Alešija,⁴⁵ na srednjovjekovnoj likovnoj predaji.

Čitava je unutrašnjost crkvice u Spinutu ožbukana. Jedino je pod popločan kamenom. Prednji dio prostorije, neobične po svojoj dužini, natkrit je ravnim stropom iznad kojeg je mali tavan otvorenog krovišta. Istočni dio, kojem se nadogradnja jasno vidi izvana, nosi stiješnjeni bačvasti svod. Na osnovi takvog izgleda unutrašnjosti nije isključeno da je

⁴⁴ D. Kečkemet, n. dj. (6); K. Prijatelj, n. dj. (18).

⁴⁵ C. Fisković i K. Prijatelj, *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i u Rabu*, str. 52—54, Split 1948.

produženje crkve iz temelja izvršeno u XVII stoljeću, poništivši staru apsidu a da su pri tom upotrijebljeni renesansni dijelovi s iste ili neke druge razvaline. Tada je crkva uređena za potrebe brojne bratovštine, ali su se pri preinačivanju zadržali stari ukrasnograđevinski dijelovi, pa je danas teško utvrditi kakve su promjene izvršene, to više što se ne zna da li su uopće i učinjene.

Svakako, nalaz izrađenih ulomaka i zida iz V — VI stoljeća na polažaju *crkve Gospe od Spinuta*, kraj koje je sigurno bilo i antičkih ostataka,⁴⁶ dosad je jedina potvrda spomenika tako ranog razdoblja kršćanstva na Marjanu. Među brojnim svetištima koja se spominjahu na tom području, ali im se odavna zameo svaki trag, veći ih je broj bio posvećen vrlo starim i pretežno zaboravljenim zaštitnicima. To znači da su bile osnovane i da postojahu u početku širenja kršćanstva na našoj obali Jadrana. Neke su dapače bile usko povezane uz lokalne kultove, a rijetkima se štovanje nastavilo u kasnijim vremenima i novopodignutim gradskim crkvama. Tako su crkve svetih: *Bazilija*,⁴⁷ *Fortunata*, *Hermagore*⁴⁸ i *Merkura*.⁴⁹ koje prestahu častiti po nestanku tih vjerojatno malih svetišta, bile nesumnjivo iz najranijih perioda vjere, a jednako i ona sv. *Anastazija*, lokalnog mučenika jako štovanog u splitskom području, kojoj se ruševine poznava-hu do XVIII stoljeća.⁵⁰ O većini ostalih tek se može ustvrditi da su srednjovjekovne, posvećene svecima štovanim u širim područjima istočnojadrans-

⁴⁶ U crkvisi se donedavna čuvao ulomak mramornoga malog kipa božice Venere ili možda Dijane, za koji se po predaji pronađenog kraj crkve, držalo da je lik sv. Sebastijana (sl. 10). Ženska glava s helenističkom frizuroum ukrašena vijencem lovora imala je fino izrađeno lice, a slabo oblikovanu desnu ruku uzdignutu iznad glave. Na žalost, čini se da je umjetnina nestala, a u Fototeci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Splitu (inv. br. 11592) sačuvao se snimak koji ovdje objavljujem po savjetu kolege Nenada Cambija, koji mi je potvrdio antičko porijeklo umjetnine, datiravši ga u prvu polovinu II stoljeća naše ere. Poljud sa Spinutom i inače mora da je bilo područje villa rustica. Vidi između ostalog i M. Nikolanci *Novi antikni nalazi u Visu i Splitu*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV. Split 1952. str. 192—196 i pritom navedenu stariju literaturu.

⁴⁷ N. Kalogjera, n. dj. (5) — piše da se crkvice spominjala još 1576. i 1621. godine, a da su se u polju Meja donedavna vidjeli i izrađeni ulomci njene građevine. — Vizitator Prioli, n. dj. (16) je 1603. godine zapisao: »... *Visitavit locum Capellae Sancti Basilij, funditus destructam...*«; Farlati, n. dj. (18) str. 344 — nalazi u izvorima crkvu spominjanu 1397. godine.

⁴⁸ L. j. Karaman, n. dj. (5); N. Kalogjera, n. dj. (5).

⁴⁹ N. Kalogjera, n. dj. (5) — bez navođenja izvora govori da je crkvice zabilježena od 1413. godine, a 1607. zadnji put spomenuta kao bratovština trgovaca na sjevernoj strani Marjana. Međutim je 1603. godine Prioli, n. dj. (16), izvjestio: »... *Visitavit locum Capellae Sti. Mercurij in Margnana... quae Capella est fere funditus destructa...*«

⁵⁰ M. Prioli, n. dj. (5) prvih godina XVII stoljeća je obišao »... *locum Sancti Anastasij in Margnana absque vestigijs...*«, a potkraj stoljeća S. Cosmi (n. dj. 20) je na istom mjestu naveo: »... *Ecclia S. Anastasium in Margiano — penitus diruta...*«

ske obale,⁵¹ iako se dosad mnogima na prekopavanom marjanskom poluotoku nije odredio niti smještaj.

Po sačuvanim ostacima i pronađenim ulomcima među ranosrednjovjekovne uvrštavaju se crkvice sv. Mihovila na brijegu Kaštilac iznad uvale Kašjun i sv. Cirijaka, kojemu se svetište nalazilo »*in rupibus montis Margliani*»⁵² kraj kasnije gotičko-renesansne crkvice sv. Jerolima. Kalogjera je napisao da se *crkvice sv. Mihovila* spominje u arhivskim listinama od 1363. do 1652. godine uz biskupski kaštel, ⁵³ po kojem se podno jugozapadnih marjanskih stijena i brijeg »*collis s Michaeli de Castellione*«. prozvaao Kaštilac, a uvala zapadno Kašjun.⁵⁴ Iz izvještaja splitskih biskupa saznaje se da je do XVIII stoljeća bila uglavnom čitava.⁵⁵ Arheološko društvo »Bihać« potkraj prošlog stoljeća izvršilo je istraživanje tog istaknutog položaja. Pronašli su izrađene ulomke o kojima je Bulić iznio mišljenje da su iz VIII stoljeća.⁵⁶ Tragajući za njima našao sam u Arheološkom muzeju u Splitu jedini spomenuti nadvratnik, za koji se može potvrditi da je ranosrednjovjekovni. To je jednostavna kamena greda (130x24x58 cm), vrlo grube obrade, s unutarnjim usjekom i utorom za vratnicu, a na prednjoj su strani uparana tri kamena križa trostrukih završetaka jednakih krakova. (sl. 11) Ostala dva označena u Katalogu Hrvatskog arheološko-povijesnog društva »Bihać«⁵⁷ na žalost se po vrlo oskudnom opisu nisu mogla pronaći u sadašnjem stanju zbirke Instituta za nacionalnu arheolo-

⁵¹ Vidi: L. Reau, *Iconographie de l'art Chretien*, Paris 1957.

⁵² N. Kalogjera, n. dj. (5), utvrdio je iz arhivskih podataka da se svetište nalazilo »*in spelunca*«, »*in grotta*«, pa je ispravio I. Delallu, koji je napisao da se nalazilo na mjestu današnje crkvice (n. dj. 44).

⁵³ N. dj. (5), navodi spominjanja iz 1434. i 1488. godine, sve do XVI stoljeća, kada je kult prenesen u stolnu crkvu.

⁵⁴ Uporedi: P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*; str. 169, 22 — »romanska deminutivna izvedenica od riječi: *castellione kostil lat. castellum*«, Zagreb 1950; I. Delalle, n. dj. (4) pogrešno misli da je naziv tog predjela od nekadašnje crkvice sv. Kasijana, koja se, međutim, nalazila u predjelu Sukoišana istočno od Splita. Vidi o tome: G. Novak, n. dj. (8), str. 526, 530, C. Fisković, n. dj. (17), str. 14. bilj. 7, P. Skok, n. dj. (33) str. 30, 32, 47. — godine 1521. spominje se u oporuci M. Marulića »... terra ad Chostilaz...«

⁵⁵ Prioli, n. dj. (5) — razlikuje pri svom obilasku ovu crkvicu — »... *Visitavit Ecclesiam Sancti Machaelis coopertam a quodam Canonico defuncto, adest altare, non consecrat, non celebrat, quedam mulier ex devotione habet custodiam loci, et subministrat oleum pro lampade, quando populus ex devotione accedit ad eam, fuit informatus a Rdo. Migdolio (?) Ecclesiam non esse alicuis beneficium nullosque quod sciat habere introitus*...« — od druge crkvice istog sveca koji se po redu obilaženja morala nalaziti u neposrednoj blizini: »... *Sancti Michaelis in puncta de Margnano destructa*...«; Cosmi, n. dj. (20), pak bilježi o istoj, prvoj crkvi: »... *Ad Eccliam Sm Michaelem in Margian: Ecclia bene condionata, sed teneatur clausam*...«

⁵⁶ F. Bulić, *Seconda Adundanza della Societa archeologico-storica »Bihać«*. Bollettino di Archeologia e storia Dalmata XVIII/10. str. 179, Split 1895.

⁵⁷ *Katalog Društva »Bihać«* — »E«, br. 6 — *Prag vrata na kojem su tri križa* — u pronalazačenju mi je pomogao Ž. Rapanić, kustos Arheološkog muzeja u Splitu, kojemu i ovdje zahvaljujem; — br. 7. — *Podstavak stupa* — ; — br. 8. — *Ploča uresom na zavijene prutiće*.

giju u Splitu. Jedan od njih bit će da ima pleterni ukras.⁵⁸ Navodno su i kasnije na Kašjunu nađeni pleterni ulomci, a danas se na površini ne vidi traga nikakvim građevinama od povijesnog ili arheološkog značenja.⁵⁹

Ostatke ranosrednjovjekovne umjetnosti na položaju pustinjačkog skloništa i *crkvice sv. Jerolima*, nekadašnjeg svetišta sv. Cirijaka,⁶⁰ uočio

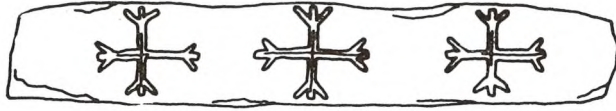

Sl. 10. Antički ulomak kipa Venere iz Spinuta

⁵⁸ Isto, kat. br. 8 — : »uresom na zavijene prutiće« vjerojatno označuju motiv predromaničkih kuka u umjetnosti starih Hrvata; L. j. K a r a m a n, n. dj. (5) — piše da je F. B u l i ć na brijegu Kašjuna našao »pleter i prag s tri uparana križa.«

⁵⁹ I. M a r o v i ć, *Nekoliko prahistorijskih nalaza iz Splita*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LX, str. 8, Split 1958, — odbija zasad mogućnost postojanja brončanodobne gradine na tom položaju. Nedavno sam tu našao par ulomaka krupnijih posuda kasnoantičke proizvodnje i predao ih na čuvanje u Arheološki muzej u Splitu. Po mišljenju stručnjaka te ustanove nalazi su nedovoljno izraziti za pobliže vremensko određivanje, pa se nedostatku drugih dokaza suzdržavaju uvrstiti nalazište u prapovijesno ili rimsko, iako, naravno, odbijaju mogućnost postojanja ni jednoga ni drugoga zbog izvanredno prikladnih prirodnih smještajnih okolnosti položaja.

⁶⁰ Taj naziv se piše još i 1454. godine — G. P r a g a, *Testi volgari spalatini del Trecento*. Atti e memorie della Societa Dalmata di storia patria II, str. 97, dok. III — 13, maggio 1454: »... in Mergnan supra terra de s. Chirignacho...« Zara 1928; Vizitacija iz 1683. godine, n. dj. (20) — donosi oba zaštitnika zajedno u samom nazivu svetišta: »... Ad Stos. Hieronymum et Ciriicum: Degradatus fuit calix...«

Sl. 11. Ranosrednjovjekovni nadvratnik crkve sv. Mihovila

je Kečkemet.⁶¹ On je istakao »primitivnost izrade, površnost crteža« te »potpunu neplastičnost rezanja« ukrasa na kamenom ulomku kojem objavljujem fotografiju (sl. 12.) i koji je najvjerojatnije dio kamenog namještaja vrlo starog svetišta sv. Cirijska.⁶² Kalogjera i Kečkemet su se na osnovu čitanja dokumenata založili da se oratorij nalazio u pećini kraj gotičko-renesansne crkve, dakle na mjestu gdje je kasnije sagrađen pustinjački stan. Pažljivije pregledavajući tu spilju našao sam još poneku potvrdu rješenja tog pitanja. Na istočnoj stijeni pećine nedaleko od ulaza na visini od oko tri metra uklesana je mala polukružna udubina. Uokvirena je urezanom trakom vrh koje je reljefni križ malo raširenih kra-

Sl. 12. Ranosrednjovjekovni ulomak kraj crkve sv. Jere na Marjanu

⁶¹ D. Kečkemet, n. dj. (5), str. 94.

⁶² T. Archidiaconus, n. dj. (9), str. 61, 62.

kova (sl. 13). Iako stilski nedovoljno izrazita, ta niša bi po svoj prilici mogla biti iz starijeg doba srednjeg vijeka, jer je i križ nalik na oblike ranije od romaničko-gotičkih iz XIII — XIV stoljeća. Nekoliko metara iznad malo ulijevo, a danas već na katu betonske pregrade pustinjačke kuće, nalazi se druga slična udubina za svijetiljku ili drugi neki predmet svetišnog sadržaja. Ovoj je križ na vrhu urezan istokračan s razdvojenim vrhovima poput križeva s nadvratnika iz sv. Mihovila. U donjim uglovima niše su uklesana grčka slova *A* i *Ω*.⁶³ Isti su znakovi usječeni sa strana malom križu i na ploči uzidanoj u južno stepenište crkvice, tik do ukrašenog ulomka koji je otkrio Kečkemet. Ako je zaista tačno da se ti simbolični znakovi Kristovih riječi klešu u kamenu srednjovjekovne umjetnosti samo do XII stoljeća,⁶⁴ onda ovdje oni potvrđuju da se prvotno svetište sv. Cirijaka nalazilo zaista u spilji, da je bilo opremljeno vrlo rustičnim kamenim namještajem i da je postojalo već od ranog srednjeg vijeka do gradnje gotičko renesansne crkvice sv. Jere. I ostali križevi primitivne izrade, koji su uklesani ne samo uz nišu sa slovima nego i na nekoliko mjesta zapadne stijene unutar pećine mogu posvjedočiti starost svetišta. Njih svakako treba razlikovati od kasnijih, crvenom bojom naslikanih gotičkih križeva na stijeni desno od prozora drugoga kata pustinjačke kuće i na dva mjesta Šantinih stina prema crkvičji Betlema.⁶⁵ I ulomak gruboga lučnog usjeka s kružnom udubinom na uglu prvotno pačevorinaste ploče, koji se veže po vrsti kamena i mjerama uz prvi opisani ulomak, a nalazi se još u dvorištu, govori o ranosrednjovjekovnoj nekoj nestaloj gradnji na ovom položaju.

O ostalim crkvicama iz ranijih razdoblja srednjeg vijeka na Marjanu nedostaje podataka, iako ih se većina spominje već u doba romaničko-gotičke umjetnosti. U predromanci bijahu sagrađene ili ukrašene pletenom crkvice sv. *Jurja* na rtu Marjana,⁶⁶ napuštena od XVII stoljeća,⁶⁷ i

⁶³ Vidi o tome: E. Lohmeyer, *A und O. Reallexicon für Antike und Christentum I*, str. 1—4.

⁶⁴ D. Forstner, *Die Welt der Symbole*, str. 41—43, Innsbruck 1961.

⁶⁵ Ti naslikani, dosad neprimijećeni križevi vežu se po tipu i obliku a i značenju uz gotičke posvetne križeve na vanjskom ovoju zida crkvice. Onome na klisuri zapadno uz pustinjački stan čak je jednako ožbukana podloga, a drugi su bili uz staru cestu pod samom stijenom od ove crkvice do Betlema i još im se na dva mjesta naziru tragovi crvene boje. Jedan osamdesetak metara istočno od crkvice sv. Jere u podnožju Šantinih stina sigurno je srednjovjekovni, jednakih krakova koji se šire, a drugi dvadesetak metara dalje jednostavnijeg i nepravilnijeg oblika u krugu, mogao bi biti znak za podjelu imanja.

⁶⁶ T. i J. Marasović, n. dj. (5).; G. Lucio, *Memorie istoriche di Tragurio*. Venetia 1674. str. 4. — spominje Cartu Peuntigerianu i rt Marjana s hramom Dijane: »... le vestigie del quale si vedono contigue alla chiesa dedicata a S. Giorgio...«

⁶⁷ M. Prioli, n. dj. (16) veli: »... Visitavit Ecclesiam, seu Capellam Sancti Georgij in puncta de Margnano... Presbyter Dominicus fecit relationem in eadem Ecclesia celebrari in Die Sti. Georgij saltem, non habet Iconium, nec aliquid ornamenti...«; S. Cosmi n. dj. (20) u naslovu veže dva sveca: »... Ad Sos. Michaelem et Georgium in puncta Margiani...«; a u *Pastorale 1703* (Biskupski arhiv u Splitu) još se spominje — »S. Georgij in extremo Margliani...«

sv. Filipa i Jakova,⁶⁸ koju je 1620. godine prepravio majstor *Duje Mutojević*.⁶⁹ Ne zna se gdje se nalazila crkva sv. Ivana Evadeliste, za koju se znalo od 1219. do 1683. godine,⁷⁰ a od svetišta sv. Benedikta, zapisanog od XIV stoljeća,⁷¹ vidjeli su se 1603. godine tek ostaci u predjelu uvale ili rta

Sl. 13. Udubina s križem u stijeni pustinjačkog stana kraj crkve sv. Jere na Marjanu

⁶⁸ Po mramornom ulomku s pleternim ukrasom uzidanim u zid dvorišta sjeverno od crkve i sličnima u samim ostacima pregrađivane crkvice, drži se da je crkvice Sv. Filipa i Jakova predromanička;

N. Kalogjera, n. dj. (4); S. Cosmi, n. dj. (20), zabilježio je: »... *visitavit Capellam Sanctorum Philipi et Iacobi, quae est sub cura confratrum artis calceorum Sarciendorum, qui tamen ob Paucitatem numeri, et pauperitatem fere nihil praestant...*«

⁶⁹ N. Kalogjera, n. dj. (4).

⁷⁰ N. Kalogjera, n. dj. (4); S. Cosmi, n. dj. (20) izvještava: »... *Ad Eccliam. Sm. Johannem Evangam. in Mariano — Ecclia sine tecto et partim diruta...*«, nakon što ju je Prioli već zabilježio: »... *Vidit Capellam Sancti Ioannis in Mergnano cintam muro sine tecto...*« n. dj. (16).

⁷¹ N. Kalogjera, n. dj. (4); S. Cosmi, n. dj. (20).

Bene,⁷² prozvanih upravo po njoj. Navodno se donedavna tamo nalazio i jedan kameni stup iz stare crkvice, ali obavijest nije bilo moguće provjeriti. Crkvice *sv. Mande i Lazara* spominje se također od XIV stoljeća i u istočnoj polovini sačuvane gradnje otkriva gotičke oblike i srednjovjekovni sustav zida, pa je iz toga, a ne starokršćanskog vremena i nadvratnik sačuvan u dvorištu kraj crkvice.⁷³ Vrlo malo podataka imamo o položajima i spomenicima crkava *sv. Petra*,⁷⁴ a bile su po svim izgledima dvije spominjane od XIV stoljeća,⁷⁵ zatim *sv. Spasitelja*,⁷⁶ *sv. Bernarda*,⁷⁷ *sv. Duje*,⁷⁸ iako su to redom ranosrednjovjekovni zaštitnici. Poput crkvice *sv. Jurja* na rtu Marjana i za neke druge od navedenih crkvice na ovom području može se pretpostaviti da su se nalazile na mjestu antičkih ruševina, što su ponegdje već potvrdili arheološki slučajni nalazi, a ponegdje se to nazire iz samog naslova starih zaštitnika. I crkvice, koja se u svom gotičko-renesansnom izgledu danas naziva *Betlem* i kao takva bilježi na kartama iz XVII stoljeća,⁷⁹ spominje se od sredine XIV stoljeća.⁸⁰ Stoga nije čudno da neki njeni oblici, srodni dijelovima obližnjeg svetišta *sv. Jere*, u istančanom gotičkom stilu zadržavaju još jake primjese i ugledanja na romaničko graditeljstvo u samoj tlocrtnoj i prostornoj osnovi te u obliko-

⁷² T. Smičiklas, n. dj. (7) VIII, str. 6; G. Novak, n. dj. (8), str. 524; G. Praga, n. dj. (57.) i A. Krekić, n. dj. (11.) — na više mjesta donose izvode sa spominjanjem zemalja crkve »*sco Bndito*«, neke i na Marjanu, ali će to biti imanja bogatog samostana sv. Benedikta iz grada, jer se ne govori izričito o crkvi na Marjanu.

⁷³ C. Fisković, *Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII i prvih godina XIX stoljeća*. Iz hrvatske medicinske prošlosti — Zbornik str. 250, bilj. 9, Zagreb 1954 — Nadvratnik je vrlo općeg srednjovjekovnog tipa i jednostavnog ukrasa, ali je obrada površine plohe lica i samog križa izrazito kasnosrednjovjekovna. Sličan je ulomak nadvratnika, ali s urezanim križem u nepravilnom krugu nalazi se uzidan u jugozapadnom uglu dvorišne ograde samostana u Poljudu. Taj ogromni zid vrta trebalo bi i inače pažljivije ispitati, jer u svom sastavu otkriva nekoliko srednjovjekovnih načina gradnje, od vrlo pravilnog sloga do rustičnog »opus spicatum«, a tu se nalaze i još neobjavljeni antički i ranosrednjovjekovni ulomci s pleterom.

⁷⁴ Uz naziv te crkvice prvi put se u pisanim izvorima spominje i ime Marjana: T. Smičiklas, n. dj. (7) II, str. 33, dok. 33. 1219. godine: »... *unam terram in Murnano iuxta ecclesiam sancti Petri*...«; G. Novak, n. dj. (8).

⁷⁵ N. Kalogjera, n. dj. (4); U *Vizitaciji iz 1603. godine* stoji: »... *Capellam seu Ecclesiam Sancti Petri in Margnano indiget reparatione*...« G. Praga, n. dj. (57.) str. 119. — 6. ottobre 1432 — »... *da Zuane challafat per la glexia di sto Pero di Mergnano*...« s neobičnim oblikom hrvatskog naziva sveca.

⁷⁶ Lj. Karaman, n. dj. (4); Godine 1683. biskup Cosmi (20) je napisao: »... *Ecclia. S. Salvatore in Mariano — diruta*...«

⁷⁷ N. Kalogjera, n. dj. (4).

⁷⁸ S. Cosmi, n. dj. (20) je spominje: »... *Ecclia Sm. Domnium sine tecto*...«

⁷⁹ G. F. Camotio, *Isole famose, porti, fortezze e terre maritime sottoposte alla Serrenissima*. Tab. 2. Venezia 1571.

⁸⁰ N. Kalogjera, n. dj. (4) — 1362. godine.

Nacrte uz članak snimio i izradio Gorki Žuvela, a fotografije Igor Fisković.

vanju pojedinosti i obradi kamena. Po istim ukrasnograđevinskim jednostavnim i skromnim ulomcima, ovaj se spomenik povezuje uz dijelove treće faze, odnosno gotičko-renesansne obnove crkvice Gospe od Spinuta. A u tome se vidi isti udio neke mjesne klesarske radionice s kraja XV stoljeća, koja bi se, kao što je već spomenuto, u širem sagledavanju mogla povezati uz djelovanje Andrije Alešija. I ta odlika neposrednog oblikovnog nadovezivanja renesanse na romanički stil, dakle, jača povezivanje marjarskih crkvice uz spomeničku baštinu grada Splita i hrvatsku povijest umjetnosti.

CONTRIBUTION A LA CONNAISSANCE DES MONUMENTS RELIGIEUX
LES PLUS ANCIENS SUR LA PENINSULE DE MARJAN, PRES DE LA
VILLE DE SPLIT

IGOR FISKOVIĆ

On traite, dans cet article, des monuments religieux les plus anciens sur le territoire de la péninsule de Marjan, qui représente aujourd'hui le plus beau parc boisé de Dalmatie, qui, dans l'histoire, fut cultivée agrairement et qui, pour d'autres raisons, fut étroitement liée à la ville de Split. Pour aider à la connaissance du modeste patrimoine monumental des environs de Split, l'auteur analyse le style de construction des monuments architectoniques conservés; il publie les résultats de ses dernières recherches et observations personnelles à leur sujet, sur la base des documents d'archives et des sanctuaires non encore étudiés à leur emplacement même.

Deux églises sont traitées presque monographiquement.

La petite église romane de St-Nicolas sur la pente Sud-Est de la péninsule de Marjan fut élevée en 1219 à la suite d'un voeu du citadin de Split, Rako et remise au monastère bénédictin de St-Etienne (notes 7—70). A partir du XIVe. s. une Confrérie exista à côté d'elle, et deux maisons furent construites dans le style romano-gothique; des ermites s'y installèrent (notes 10—20, 26—32) mais, malheureusement, ce pittoresque abri fut abandonné et détruit au début du XXe. s. Il ne resta que la petite église comme monument intéressant de l'architecture dalmate. A sa construction est liée la tradition locale d'architecture pré-romane: simplicité rustique de l'extérieur et mode de construction, à abside carrée arcades aveugles et petit banc au rez-de-chaussée du côté intérieur des murs latéraux — avec éléments d'architecture monumentale romane volumes sévèrement fermés à l'extérieur, intérieur large et voûté dans tout son espace — avec éléments de construction accentués qui séparent aussi les parties sacrées de l'enceinte réservée aux fidèles. Le petit »clocher« est caractéristique; il est constitué par un mur surélevé, avec ouverture pour la cloche du côté Sud; déjà y apparaît le gothique naissant. Les acrotères sculpturaux, avec la représentation figurative — iconographiquement insolite — de l'Eucharistie, sont le travail d'un atelier local de sculpture de la seconde moitié du XVIe s. (fig. 1—5).

La petite église de la Madone de Spinut, sur la pente Sud-Est urbanisée de la colline de Marjan, est mentionnée dans les documents d'archives de la fin du XIe. s. (notes 33—35) et a subi plusieurs reconstructions, dont certaines

peuvent aussi se deviner dans les sources écrites (notes 36—40); jusqu'à présent on ne considérait cette petite église que comme un monument roman détruit. Cependant, un premier sanctuaire existait déjà à cet endroit dès l'époque paléochrétienne — fondations de la construction, linteau de l'entrée et fragment de plutea avec croix typiques — certains restes romains antiques dont une petite statue de la déesse Diane. Probablement détruite au VIIe. s., elle fut rénovée au XIe. s. (porte et fenêtre romane, caractère de toute la construction dans les parties inférieures) puis de nouveau négligée jusqu'à la Renaissance qui lui donna sa forme définitive et les parties ornées de sa construction intérieure. L'église fut prolongée au XVIIe. s. lorsque fut fondée la Confrérie des cultivateurs, qui existe encore (fig. 5—10).

Outre ces premières traces d'art paléochrétien du V. e. s. au Marjan, l'auteur, sur la base de données d'archives et historiques traite des autres sanctuaires qui ont dû être élevés depuis l'époque la plus lointaine de la propagation du Christianisme en Dalmatie (notes 44—48). Ce sont les petites églises de saint Anastasius, Basileus, Fortunatus, Hermagoras, Mercurius, etc. . . . dont certaines n'existaient déjà plus qu'en ruines à l'époque baroque, et dont toute trace s'est perdue. Il se rapporte particulièrement à la petite église St-Michel — du début du Moyen Age — située au-dessus de la baie Sud-Ouest du Marjan (notes 50—56) qui fut construite sur l'emplacement d'une »gradina« (construction défensive) probablement de l'époque du bronze — et d'un domaine antique, et dont se sont conservés des fragments de pierre aux formes et ornements typiques. Quant au sanctuaire proche des Sts-Cyriaque et Jérôme qui se trouvait dans la grotte voisine de la petite église gothico-Renaissance et de l'ermitage, il publie des confirmations jusqu'ici inconnues qui en font remonter l'existence au haut Moyen Age (notes 57—62).

A la fin, l'auteur se réfère aux autres monuments médiévaux partiellement conservés sur la péninsule de Marjan, ayant recueilli de plus importantes données sur ceux qui n'avaient pas encore été monographiquement étudiés. Pour toutes ces raisons, ce travail représente un précis court mais approfondi des monuments religieux du Marjan — l'accent étant mis sur le classement du matériel d'archives concernant le problème de l'existence et de la datation de ces monuments, l'apport de nouvelles découvertes concernant la couche la plus ancienne de sanctuaires chrétiens et l'analyse architectonico-artistique des plus précieux d'entre eux (fig. 10—13).